ॐ गोपीजनवल्लभाय नमः

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे तथा *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणं तत्स्वरूपं च

[*ŚĀṆḌILYA-BHAKTI-SŪTRE* TATHĀ *NĀRĀDĀ-BHAKTI-SŪTRE* BHAKTILAKṢAṆAṂ TATSVARŪPAṂ CA]

Ph.D. Dissertation(Arts)
Synopsis

Submitted by
Smt. Moumita Ghosh

Supervisor
Dr. Kakali Ghosh
Professor
Department of Sanskrit
Jadavpur University
2024

विषयानुक्रमः

		पृष्ठाङ्काः
शब्दसंकेतः		ग
प्रथमोऽध्यायः	शोधविषयः शोधकर्मपद्धतिश्च	1-5
१.	भूमिका	
२.	*शाण्डिल्यभक्तिसूत्र*-ग्रन्थस्य तथा *नारदभक्तिसूत्र*-ग्रन्थस्य परिचयः	
३.	*शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं* कथं *नारदभक्तिसूत्रस्य* पूर्ववर्ती ?	
४.	शोधोद्देश्यम् शोधपरिधिश्च	
५.	*शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* शाण्डिल्यस्य भक्तिलक्षणेन सह *नारदभक्तिसूत्रे* शाण्डिल्यकृत-भक्तिलक्षणस्य प्रासङ्गिकता।	
द्वितीयोऽध्यायः	भक्तिशास्त्रम्	6-11
१.	भक्तिशब्दस्य व्युत्पत्तिः	
२.	नवधा भक्तिविमर्शः	
तृतीयोऽध्यायः	*शाण्डिल्यभक्तिसूत्र*-समीक्षणम्	12-17
१.	*शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणविमर्शः	
२.	भक्त्याः परिपक्वता	

३.	भक्त्या महिमा	
चतुर्थोऽध्यायः	*नारदभक्तिसूत्र*-विमर्शः	18-22
१.	*नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणम्	
२.	पराभक्तिस्वरूपम्	
३.	*नारदभक्तिसूत्रस्य* उपादेयता	
पञ्चमोऽध्यायः	सर्वसाधनश्रेष्ठा भक्तिः	23-27
१.	भक्तियोगस्य महत्त्वम्	
२.	दार्शनिकनयेन वैष्णवभक्तिः	
षष्ठोऽध्यायः	उपसंहृतिः	28-29
Bibliography		30-33

- विश्वविद्यालय-गवेषणा-समितेः सानुग्रहेण अनुमतिसापेक्षेण च मया शोधनिबन्धः संस्कृतभाषया इत्यत्र प्रस्तूयते परंतु ग्रन्थपञ्जिः इत्यंशः पूर्णतया रोमकलिप्या इत्यत्र उपन्यस्यते। अपि च उल्लेखपञ्जिः इत्यंशे ग्रन्थानां नामानि रोमकलिप्या अपि उपलभ्यते।

शब्दसंकेतः

मु.उ.—मुण्डकोपनिषद्

शा.भ.सू.—शाण्डिल्यभक्तिसूत्रम्

ना.भ.सू.—नारदभक्तिसूत्रम्

भ.र.सि.—भक्तिरसामृतसिन्धुः

कु.तं.— कुब्जिकामतन्त्रम्

पा.गी.—पाण्डवगीता

चै.भा.—चैतन्यभागवतम्

श्री.भा.—श्रीमद्भागवतम्

श्री.भ.गी.—श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीचै.च.—श्रीचैतन्यचरितामृतम्

वि.चू.—विवेकचूडामणिः

ह.भ.वि.—हरिभक्तिविलासः

शा.सं.—शाण्डिल्यसंहिता

तै.उ.—तैत्तिरीय उपनिषद्

बृ.उ.—बृहदारण्यकोपनिषद्

यो.सू.—योगसूत्रम्

अ.सू.—अनुभवसूत्रम्

ई.उ.—ईशोपनिषद्

पू.मी.—पूर्वमीमांसा

वि.पु.—विष्णुपुराणम्

उ.मी.—उत्तरमीमांसा

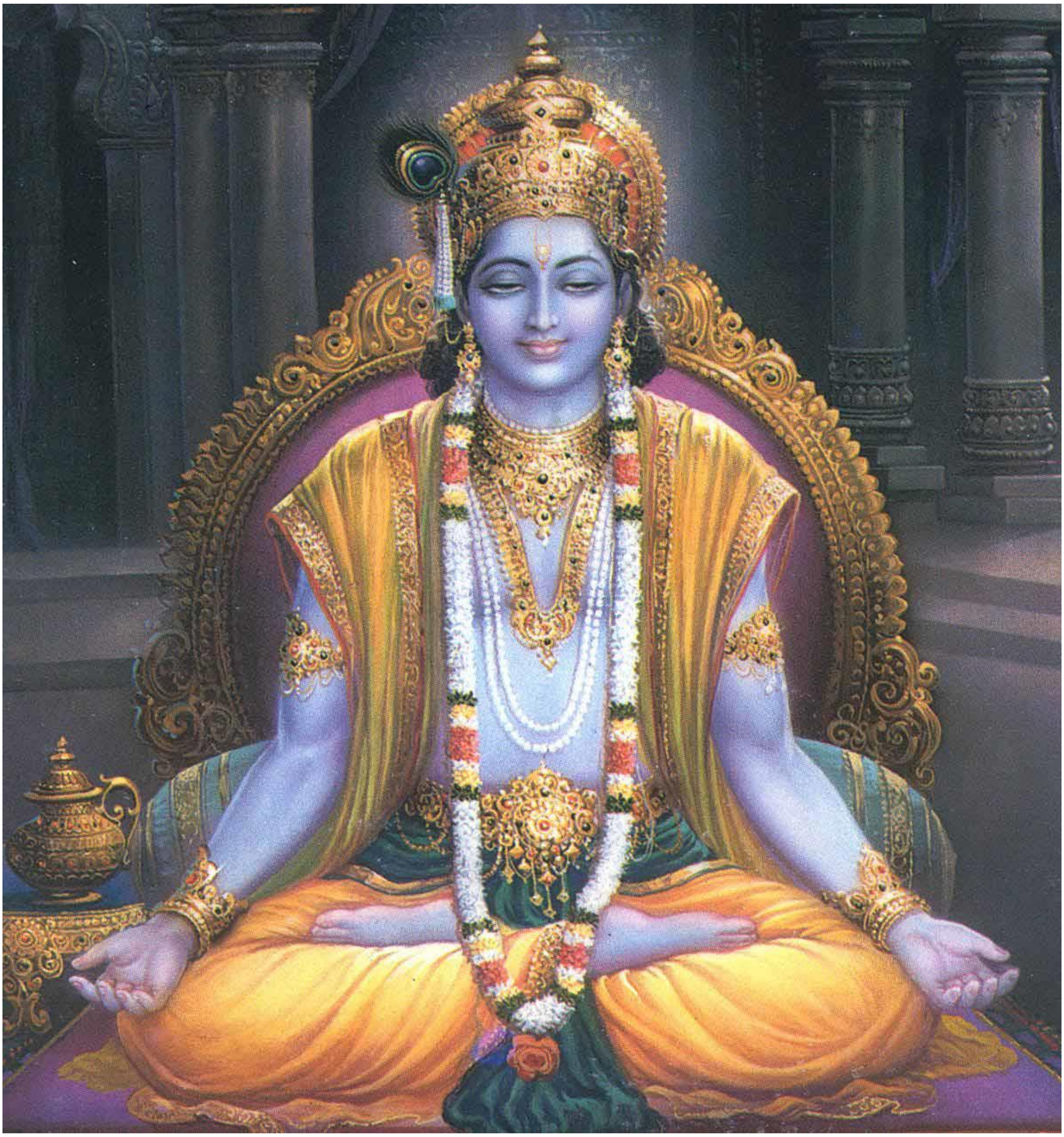

ॐ कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने।।

प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः।।

प्रथमोऽध्यायः
शोधविषयः शोधकर्मपद्धतिश्च

१. भूमिका

नैतिकचेतनायाः उद्भवः विकासश्च भारते चीनदेशे च परिलक्ष्यते। प्राचीनबाइबिलस्य अन्ये च प्रारंभिकधर्मशास्त्राणां धार्मिकादेशानां नैतिकमहत्त्वं सुस्पष्टरूपेण चित्रितम् अस्ति। हिब्रुमते परमेश्वरस्य अभिधानं रोमकलिप्या 'Jehovah' इति तद् विश्रुतम्। ख्रिस्टियमते परमेश्वरस्य अभिधानं 'गड्' (God)[1]।

भक्त्याः तटस्थलक्षणं—भक्तिः भक्तं भगवतः निवासस्थानं प्रति नेति, भक्तिः भक्तं भगवद्दर्शनं कारयति, भक्तिः भगवन्तं वशीकर्तुं समर्था भवति, चित्तशुद्ध्या चित्तं द्रवीभूयते। मूण्डकश्रुतिः प्रोक्तवान् पराविद्या एव भक्तिः—

सा परा यया अक्षरमधिगम्यते। (मु.उ. १.१.५)

उपनिषदि स्पष्टरूपेण भक्तिभावनायाः प्राकट्यं सूच्यते। वैदिकभक्तेः अङ्गत्रयं वर्तते— स्तुतिः प्रार्थना उपासना च। यज्ञे आहुतिः प्रदीयते, आहुतिमाध्यमेन ऋत्विक् दिव्यशक्तिम् आह्वयति। यत् आह्वानम् भक्तान् दिव्यतां प्रति नयति। भक्तिः एव मनुष्यान् दिव्यतां प्रति नयति, अत एव यज्ञः भक्तिविरोधी नास्ति। *तैत्तिरीयोपनिषदि छान्दोग्योपनिषदि बृहदारण्यकोपनिषदि* च आत्मसाक्षात्कारस्य मार्गे भक्तिः अस्ति। वासनारहितो मनुष्यः शोकरहितो भूत्वा वैराग्यात्संसारात् विमुच्यते, अपि च ईश्वरं प्रति श्रद्धा भक्त्या अनिवार्यः अङ्गः अस्ति। आत्मसाक्षात्काराय श्रद्धायाः मुख्यं स्थानं वर्तते।

२. शाण्डिल्यभक्तिसूत्रग्रन्थस्य तथा नारदभक्तिसूत्रग्रन्थस्य परिचयः

ऋषिः शाण्डिल्यो भक्तिजिज्ञासनार्थाय *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं* तथा देवर्षिः नारदो भक्तिव्याख्यानार्थाय *नारदभक्तिसूत्रं* विरचितवान्। तत्र देवर्षिणा नारदेन भक्तिविषयकानि चतुरशीति-सङ्ख्यकानि सूत्राणि प्रणीतानि, महर्षिणा शाण्डिल्येन च द्व्यधिकशतानि शतानि वा मतभिन्नत्वेन सूत्राणि निर्मितानि।

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रस्य **परिचयः**

परमकारुणिको शाण्डिल्यमहोदयः *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* परमेश्वरं प्रति अनुरागः एव भक्तिः निगदिता—

सा परानुरक्तिरीश्वरे।। इति।

परमाराध्ये अनुरक्तिः अनु-पश्चात्, रक्तिः- रागः। परमभक्तेन शाण्डिल्येन ज्ञानाद् भक्त्या भेदो रागशब्दस्य अर्थश्च निगद्यते। ततः उक्तं यद् भक्त्याः फलमनन्तम्। भक्तिज्ञानयोः समुच्चयः, विविधसाधनमार्गेषु भक्तिमार्गस्य श्रेष्ठत्वं द्योत्यते। चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानस्य आवश्यकताविषये काश्यप-बादरायण-जैमिन्यादि-आचार्याणां भक्तिपरिभाषा परिलक्ष्यते। गौणभक्तेः भेदत्रयं वर्ण्यते। मुक्तिकामिनो यस्य कस्यापि कीर्तनस्य अधिकारः जीवात्मपरमात्मनोः ऐक्यम् उपन्यस्यते। अन्तिमसूत्रेण शाण्डिल्यमहोदयः भक्तिशरणं गन्तुम् अनन्यभक्तिमाध्यमेन आत्मतत्त्वसाक्षात्कारेण मनुष्याणाम् ईश्वरप्राप्तेः अपरिहार्यताम् उल्लिखितवान्।

नारदभक्तिसूत्रस्य परिचयः

नारदमहोदयेन भगवति परमप्रेम भक्त्याः बाह्यस्वरूपरूपेण इत्याख्यायते, आन्तरस्वरूपेण भक्तिः अमृतस्वरूपा अविनाशिनी इति प्रोच्यते। उक्तं यद् भक्तिं प्राप्य पुमान् अमृतं लब्ध्वा तृप्तिम् आप्नोति, भक्त्यां प्राप्तायां च तस्य जनस्य न कापि वासना उदेति, न तस्य शोकः दुर्भावः द्वेषश्च तिष्ठन्ति केवलम् आनन्दः अनुभवितुं स जनः शक्नोति। अथ नारदमुनिः पाराशर्य-गर्ग-शाण्डिल्य-नारदादि-भक्ताचार्यैः क्रमशः पूजनं, कथादिश्रवणम्, आत्मरतिः, भगवति सर्वकर्मसमर्पणेन व्याकुलता च भक्तिलक्षणानि परिभाषयन्ति। यथा भक्तिः स्वयंफलरूपा, प्रेम्णः स्वरूपम्, भक्त्या भेदाश्च दर्शिता तथैव नारदमुनिना कुमार-व्यासाद् आरभ्य बलि-हनुमत्-विभीषणपर्यन्तं भक्ताचार्यैः एषा भक्तिः श्रेष्ठा इति मतं प्रस्तुतम्।

३. *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं* कथं *नारदभक्तिसूत्रस्य* पूर्ववर्ती ?

सप्तर्षिषु नारदमुनिः देवर्षिः, शाण्डिल्यस्तु महर्षिः आसीत्। भक्तिसूत्रप्रणेता महर्षिः शाण्डिल्यः एव। *बृहदारण्यकोपनिषदि* चतुर्थाध्यायस्य वंशनिरूपके षष्ठे ब्राह्मणे प्रथममन्त्रे दृश्यते–कौशिकात् कौशिकः, कौण्डिन्यात् कौण्डिन्यः, शाण्डिल्यात् शाण्डिल्यः।। (बृ.उ. ४.६.१)। देवलस्य पुत्रः कश्यपस्य पौत्रः शाण्डिल्यः आसीत्, शुक्लयजुर्वेदान्तर्गते *शतपथब्राह्मणे* अपि महर्षेः शाण्डिल्यस्य उल्लेखः प्राप्यते, *ऐतरेयब्राह्मणस्य* काल ईसापूर्वं दशमशतकम्। अतः शाण्डिल्यमहोदयस्य समयकालः अस्मात्पूर्वमिति स्वीक्रियते। *श्रीमद्भागवतस्य* रचनाकालः षष्ठशतकमस्ति, देवर्षेः नारदस्य अनुप्रेरणायामेव वेदव्यासेन *श्रीमद्भागवतं* विरच्यते, अतः देवर्षेः नारदस्य समयकालः षष्ठशताब्द्याः पूर्वः स्यात्। देवर्षेः नारदस्य उल्लेखः उपनिषदि ब्राह्मणग्रन्थेषु च न प्राप्यते, वरं च काव्येषु *रामायणे महाभारते* विविधपुराणेषु *श्रीमद्भागवत्पुराणे* च प्राप्यते। देवर्षिणा नारदेन *नारदभक्तिसूत्रे* महर्षेः शाण्डिल्यस्य नाम उल्लिख्यते— आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः—इत्यनेन। अपि च महर्षिः शाण्डिल्यः गर्गमुनिं कौण्डिन्यं च दीक्षां दत्तवान्, अस्य गर्गाचार्यस्य कौण्डिन्यस्य च उल्लेखः *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते। एतेन *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रस्य नारदभक्तिसूत्रात्* प्राचीनता परिलक्ष्यते। शाण्डिल्याचार्यस्य भावना बुद्धिदीप्ता तथा नारदस्य चेतना

अतीव आवेगप्रवणा व्यावहारिका चास्ति। शाण्डिल्याचार्येण *शाण्डिल्यसंहितायाः* नारदाचार्येण च *नारदपञ्चरात्रस्य* लेखनात् परम् उभौ भक्ताचार्यौ भक्तिसूत्राणि रचितवन्तौ, येषु भक्तिसूत्रेषु स्पष्टतया पाञ्चरात्रागममतस्य प्रभावः परिलक्ष्यते। एवं च पञ्चमदशमशताब्दीमध्ये एव भक्तिसूत्राणां निर्माणकाल इति अवगम्यते।

४. शोधोद्देश्यं शोधपरिधिश्च

शोधोद्देश्यम्

मम गवेषणायाः विषयः '*शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे तथा नारदभक्तिसूत्रे भक्तिलक्षणं तत्स्वरूपं च*' इति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं* तथा *नारदभक्तिसूत्रं* एतयोः ग्रन्थयोः भक्तिदर्शनजगति मुख्यं स्थानमस्ति। भक्तिः प्रीति-ध्यान-सेवा-श्रद्धा-प्रेम-त्याग-ज्ञान-योग-यज्ञ-पूजा-दानादिशब्दैः प्रतिपाद्यते।

उभौ भक्तिसूत्रौ कृष्णभक्त्याः प्रबलसमर्थकौ स्तः, यतः अत्र व्रजगोपिकानां भक्तिः आदर्शरूपेण चित्रिता अस्ति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं* बहुलं ज्ञानगर्भितं तर्कसंमितं च, यत्र उपनिषदः दर्शनानां च आधारेण ईश्वरप्राप्तेः मार्गो दर्शितः अस्ति। अस्मिन् भक्तिसूत्रे *छान्दोग्योपनिषदः तैत्तिरीयोपनिषदः श्वेताश्वतरोपनिषदः ब्रह्मसूत्रस्य महाभारतस्य श्रीमद्भागवत्-नृसिंह-विष्णुपुराणानां* प्रभावः तथा *श्रीमद्भगवद्गीतायाः* दार्शनिकतत्त्वं बहुलम् उपलभ्यते। इतःपरम् ईश्वरप्राप्तेः मुख्यः स्रोतः प्रेम एव, तत्प्रेमविषयकं निर्वचनं बाहुल्येन प्राप्यते *नारदभक्तिसूत्रे*। भगवत्प्रेम सत्त्वगुणान्वयेन मनुष्याणां नैतिकमूल्यं सात्त्विकजीवनदर्शनं च जागृत्य भौतिकजीवने आध्यात्मिकतायाः आस्वादम् आनयति। अनयोः भक्तिसूत्रयोः चर्या संसारं प्रति वैराग्यं जनयित्वा भगवति प्रेमप्रसारणाय सहायका भवति।

अस्य अनुसन्धानस्य उद्देश्यं शाण्डिल्यभक्तिसूत्रान्तर्गतभक्तितत्त्वानां तथा नारदभक्तिसूत्रान्तर्गत-भक्तितत्त्वानां विश्लेषणं भक्तिशास्त्रस्य अभ्यर्हितत्वं प्रदर्शनमेव च।

शोधपरिधिः

अध्यायषटकेन गवेषणाकार्यक्रमो विन्यस्तो भवति।

प्रथमे अध्याये शोधविषयः शोधकर्मपद्धतिश्च आलोच्यते। अस्मिन् अध्याये भूमिका, *शाण्डिल्यभक्तिसूत्र*-ग्रन्थस्य तथा *नारदभक्तिसूत्र*-ग्रन्थस्य परिचयः, *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रं* कथं *नारदभक्तिसूत्रस्य* पूर्ववर्ती?, शोधोद्देश्यं शोधपरिधिश्च, *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* शाण्डिल्यस्य भक्तिलक्षणेन सह *नारदभक्तिसूत्रे* शाण्डिल्यकृत-भक्तिलक्षणस्य प्रासङ्गिकता इत्यादिकम् आलोच्यते।

द्वितीये अध्याये भक्तिशास्त्रम् इत्यंशे भक्ति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः, *वैदिके उपनिषदि श्रीमद्भागवते दैवीमीमांसादर्शने भक्तिरसायने* च भक्तिलक्षणम्; अपि च नवधा भक्तिविमर्शः इति विषयम् आश्रित्य आलोकपातं क्रियते।

तृतीयाध्यायस्य नाम *शाण्डिल्यभक्तिसूत्र*-समीक्षणम्। तत्र *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षण-विमर्शः, भक्त्याः परिपक्वता, भक्त्या महिमा च इत्यादिकम् आलोचनम् इत्यत्र उपन्यस्यते।

चतुर्थाध्यायस्य नाम *नारदभक्तिसूत्र*-विमर्शः, *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणम्, प्रेमभक्तिस्वरूपम्, *नारदभक्तिसूत्रस्य* उपादेयता च इत्यादिविषकम् आलोचनं प्रतिपाद्यते।

पञ्चमे अध्याये भक्तियोगस्य महत्त्वम्, दार्शनिकनयेन वैष्णवभक्तिः इत्यादि विषये चर्या अस्ति।

षष्ठाध्यायस्य नाम उपसंहृतिः इति।

५. *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* शाण्डिल्यस्य भक्तिलक्षणेन सह *नारदभक्तिसूत्रे* शाण्डिल्यकृत-भक्तिलक्षणस्य प्रासङ्गिकता

नारदभक्तिसूत्रे नारदाचार्यः कथयति—

आत्मरत्यविरोधेन शाण्डिल्यः। इति।

इत्यत्र आत्मनि रतिः परामृश्यते अर्थात् आत्मनि प्रेम एव सूच्यते, अविरोधेन न विरोधेन, आत्मनो व्यतिरिक्तं अन्येषु सर्वेषु पार्थिवसुखादिविरोधिषु उदासीनताप्रदर्शनं शाण्डिल्यमते भक्त्याः स्वरूपमस्ति। आत्मनि तृप्ते सति परमात्मनः तृप्तिर्जायते। आत्मरतिः— आत्मनि एव रतिः यस्य सः, आत्माभिमुखः यः पुमान् स्वस्मिन् एव तृप्तो भवति रमते वा इत्यर्थः आयाति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* महर्षेः शाण्डिल्यस्य भक्तिलक्षणमेवम्—

सा परानुरक्तिरीश्वरे।—

ईश्वरे[2] सगुणब्रह्मणि परानुरक्तिः परमः अनुरागः यदि व्यज्यते तर्हि सा भक्तिः। ईश्वरं प्रति परा अनुरक्तिः एव भक्तिः, इत्यत्र परमेश्वरे प्रेमैव प्राकट्यते। *नारदभक्तिसूत्रे* ईश्वरस्य स्वरूपं न गृह्यते केवलं अस्मिन् इत्यनेन ईश्वरं परामृश्यते तथा *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* ईश्वरस्य स्वरूपवर्णनं दृश्यते। अपि च –

उभयपरां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम्। (शा.भ.सू. २.१.३१) इति।

भक्तिः उभयपरा। यथा भगवतः ऐश्वर्यस्य ध्यानमावश्यकं तथैव आत्मज्ञानस्य साधना अपि करणीया।'उभयपरा' यत्र आत्मरतिः तथा परमात्मरतिः द्वयमेव वर्तते। श्रुत्या तथा युक्त्या एतत् सिध्यते यत् पुंसः स्वस्य अन्तःकरणं कदाचिद् आत्मना कदाचिद् भगवता वा योजनीयम्।

उल्लेखपञ्जिः

---

[1] अयं 'गड्'शब्दः प्राचीनट्यूटानिकभाषायां प्रयक्तात् 'घूतो-म्' (Ghuto-m) शब्दाद् निष्पन्नः भवति घूतो-म् शब्दस्तु संस्कृत-हुतम् शब्दाद् निष्पन्नः इति वदति प्रामाणिकमूर्धन्यो महनीय-आक्सफोर्ड-आङ्गलभाषाकोशः। 'गड्'शब्दस्य मूलभूतः अर्थो विद्यते यज्ञेन उपास्यो देवः, हवनादिभिः पूजितः परमेश्वरः, भक्तैः स्वमनोरथपूर्तिकामुकैः सेवितः सर्वशक्तिमान् भगवान् इति। *Śāṇḍilya Bhakti Sūtra (*With Bhaktichandrikā by Nārāyana Tīrtha), Introduction pp. 6

[2] वेदान्तिकनये, तु अखण्डम् अद्वितीयं चेतन्यं मायोपहितम् ईश्वरः भवति। स एव सत्त्वेनोपहितो विष्णुरिति रजसोपहितो ब्रह्मेति तमसोपहितो रुद्र इति चाभिधीयते। न तु लीलाविग्रहमात्रकृतोऽयं भेदः। तथा सति प्रतिकल्पं लीलाविग्रहानन्त्येन ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम् आनन्त्यप्रसङ्गात्। अत एव रामकृष्णादयो विष्णोरवतारा इति पौराणिकी प्रसिद्धिरप्युपपद्यते। सत्त्वोपहितं तं लीलाविग्रहम् अङ्गीकरोति। यः च *विष्णुपुराणे* विष्णुः *लिङ्गपुराणे* रुद्रो *देवीपुराणे* देवीत्यभिधीयते स मायोपहितं चैतन्यमेवोच्यते, ब्रह्महरिहराणां तत् मूलत्वाभिधानात्। Angirā Rishi. *Daivī Mīmāṁsā Darśana: Rasapada & Utpattipada*.

द्वितीयोऽध्यायः

भक्तिशास्त्रम्

१. भक्ति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः

भज् सेवायामिति (धातुपाठः १.११५३) धातोः भावे भ्वादिगणीयः स्त्रियां क्तिन् प्रत्यययोगेन भक्तिशब्दो निष्पद्यते। भक्ति-शब्दस्य आङ्गलप्रतिशब्दः भवति Devotion, Devotion इति विशेष्यपदं ल्याटिनशब्दः Vovēre इत्यस्मात् आगम्यते। व्याकरणानुसारेण भक्तिः त्रिविधा व्युत्पाद्यते— भजनं भक्तिः— भजनं नाम रसनमेतत् श्रुतिषु श्रूयते। भञ्जनं भक्तिः भञ्जो आमर्दने। भागो भक्तिः— यथा जीवात्मा परमात्मनः अंशः इति चिन्तनमेव भक्तिः।

वैदिकी भक्तिः

वेदिकसाहित्यस्य विकासकालः ६000-१२00 ईसापूर्वः। ऋग्वेदकालः १५00—१२00 ईसापूर्वः, वैदिकसाहित्ये भक्ति-शब्दस्य प्रयोगो यादृशः प्राप्यते तत्र कुत्रापि भक्तेः प्रेमसंबन्धस्य अनुभूतिः न प्रतिध्वन्यते। वेदेषु अग्निः कदापि परब्रह्म कुत्रापि प्राणाग्निः क्वापि वा स्थूलाग्निरूपेण वर्ण्यते। ऋग्वेदसंहितायाः विश्वामित्रस्य *अग्निसूक्ते* प्रथममन्त्रोऽयम्—

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम्।।

तथा हि वेदमन्त्रेषु देवानां स्तुतिषु शान्तिमन्त्रेषु च श्रद्धा एव प्राकट्यते। भक्तिभावनायाः प्राकट्यं वरुणसूक्तेषु सर्वाधिक्यम् उपलभ्यते। स्तोता ऋषिः वरुणदेवम् अपराधक्षमापनार्थं मङ्गलप्रदानार्थं च प्रार्थयते—

य आपिर्नित्यो वरुणः प्रिय सन् त्वामागांसि कृणवत् सखा ते।
मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम यन्धि ष्मा विप्रः स्तुवते वरूथम्।। (श्री.भाग. ७.८८.६)
इति।

उपनिषत्सु भक्तिः

उपनिषदीयभक्तिस्तु मूलतः अद्वैतभक्तिः निर्गुणवादिनो भक्तिरूपेण गण्यते। उपनिषदः कालः १000-३00 ईसापूर्वः। *श्वेताश्वतरोपनिषदि* प्रथमतः स्पष्टतया भक्ति-शब्दस्य प्रयोगो दृष्टिपथमायाति—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः।। (श्वे.उ. ३.६.२३) इति।

ईशोपनिषदि प्रोच्यते—

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते।। (ई.उ. ६) इति।

यथा *कठोपनिषदि*—

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्।। (क.उ. २.२३) इति।

अत्र आत्मशब्दः पुरुषोत्तमवाचकः, प्रवचनं नाम सस्वरेण वेदाध्ययनं परामृश्यते। अत्र स्वपदस्य आत्मीयवाचकत्वेन स्वीयत्वेन वरणे सर्वात्मभावरूपां भगवत्कृपया पुष्टिभक्तिं व्यनक्ति।

***श्रीमद्भागवते* भक्तिः**

भगवच्छब्दात् भगवद्विषयकम् इत्यर्थ: आयाति। भगवति भक्ता: भागवता: भागवतानां कथा भागवतम् इति द्विधा भागवत-शब्दस्य स्थिति:। भगवन्महिमाप्रतिपादककथाम् अनुसृत्य कृतं पुराणं *श्रीमद्भागवतम्* इति। *भागवत्पुराणस्य* कालः ८00-९00 ईसापूर्वः, *श्रीमद्भागवद्भागवत्पुराणे*—

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम्।
अहेतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे।। (श्री.भाग.३.२९.१२)

***दैवीमीमांसादर्शने* भक्तिः**

दैवीमीमांसादर्शने अङ्गीरसमुनेः मतानुसारं भक्तिः भगवन्तं प्रति अनुरागविशेषा अलौकिकेश्वरानुरागरूपा वा कथिता। *दैवीमीमांसादर्शने* –

सानुरागरूपा
स्नेहप्रेमश्रद्धातिरेकादलौकिकेश्वरानुरागरूपा। (दै.मी.द. १.७) इति।

***भक्तिरसायने* भक्तिः**

पञ्चदशशताब्देः अद्वैतवेदान्तस्य दार्शनिकः तथा कृष्णभक्तः मधुसूदनसरस्वत्या विरचितस्य *भक्तिरसायनस्य* प्रथमे उल्लासे भक्तेः सामान्यलक्षणरूपेण अभिधीयते—

द्रुतस्य भगवद्धर्माद्धारावाहिकतां गता।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते।। (भ.रसा. १.३)

श्रीमधुसूदनसरस्वतीसिद्धान्तानुसारं भगवद्भावेन द्रवीभूतस्य चित्तस्य सविकल्पा तदाकारतापत्तिरेव भक्तिः निगद्यते।

२. नवधा भक्तिविमर्शः

भक्त्याः अन्तर्गता साधनभक्तिः श्रवण-संकीर्तन-स्मरण-पादसेवन-अर्चन-वन्दन-दास्य-आत्मनिवेदनाद्यनेकप्रकारा सन्ति। *श्रीमद्भागवते* साधनरूपा भक्तिः नवधा वर्तते—

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसवेनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवदेनम्।। (श्री.भाग. ७.५.२३) इति।

श्रवणम्

भगवतः नाम-रूप-गुण-लीला-तत्त्वकथादीनां प्रेमपूर्वकं श्रद्धया च श्रवणेन भक्तजनाः आनन्देन अभिभूता भवन्ति। श्रवणभक्तिप्राप्तये श्रद्धा-प्रणाम-सेवानां विशेषतः सत्सङ्गेन महापुरुषाणां सङ्गेन प्रयोजनमस्ति। कर्तुः प्रयत्नद्वारा ज्ञानेन्द्रियेण कर्णेन यत्साध्यते तत् श्रवणम् जिह्वया कर्मेन्द्रियेण च यत्साध्यते तत्कीर्तनम्। *नारदभक्तिसूत्रे* नारदमुनिना भगवतो नवधा भक्तिषु लीलाश्रवण-नामगुणकीर्तनाभ्यां श्रवणकीर्तनयोः उल्लेखः क्रियते—

लोकेऽपि भगवद्गुणश्रवणकीर्तनात्। (ना.भ.सू. ३७)

नामजपस्य विधिः श्वासप्रश्वासाभ्यां तथा मनसा ध्यानं कुर्वता मन्दस्वरेण ईश्वरस्य नाम जपं कुवन् भक्तः भगवति तन्मयो भवति। प्रायः सर्वे प्रसिद्धाः भक्ताः साधवाः च श्रवणं साधनाय उपयोगं कृतवन्तः। महाप्रभुः श्रीचैतन्यः कथितवान् *शिक्षाष्टके*—

नयनं गलदश्रुधारया वचनं गद्गद्रुद्धया गिरा।
पुलकैर्निचितं वपुः कदा तव नामग्रहणे भविष्यति।। इति।

कीर्तनम्

कलिविशिष्टकीर्तनविधानात्। संकीर्तनं नाम न श्रुतिषु स्मृतिषु प्रसिद्धः। कृतयुगे ध्यानेन यत्फलं लभ्यते त्रेतायां यज्ञानुष्ठानेन द्वापरे अर्चनक्रियया यदवाप्यते तत्कलौ संकीर्त्य केशवं प्राप्नुयात्।

कथाव्याख्यानादिना भक्तानां समीपे भगवतः प्रेमकथनं एकान्तेन बहुभिः वा मिलित्वा उच्चैः स्वरेण ईश्वरस्य नाम जपं कुर्वन्, भगवतः चरित्रादिकं प्रेमपूर्वकं श्रद्धया उच्चैः शनैः वा पूजयित्वा, वाद्यनृत्येन सह वा विना, स्थित्वा उपविश्य वा, दिव्यस्तोत्रैः पदैश्च ईश्वरस्य स्तुतिं कुर्वन् प्रार्थयन् भक्तैः एषा कीर्तनभक्तिः विधीयते।

भगवतः गुण-कर्म-नाम-स्वरूपाणां संकीर्तनं क्रियते। यदा प्रवचनं — 'अपूर्वमनन्तरमबाह्यमनिर्देश्यम्' इति तदा ईश्वस्य तत्त्वस्वरूपाणां कीर्तनं भवति, यदा 'ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् परमदयालुः' इति उच्यते तदा गुणानां कीर्तनं भवति, तथैव 'कोटिकन्दर्पदलनं सौन्दर्य-माधूर्य-निधानम्' रूपं कीर्तयति यदा तदा रूपस्य कीर्तनं भवति। माहात्म्यकीर्तनमेवम्— जाके रोम कोटि ब्रह्मण्डा। नामकीर्तनं सर्वोत्कृष्टम्। 'कीर्त संशब्दने' कीर्तनशब्दः उच्चस्वरेण गायनेन भवति। कीर्तनं एकाकी कर्तुं शक्यते परंतु संकीर्तनं एकाकी कर्तुं नालम्। संघीभूय कीर्तनं संकीर्तनम्— यदि बहवः जनाः समागत्य कीर्तयन्ति तर्हि तत् संकीर्तनम्। पुराकाले नारद-वाल्मीकि-शुकदेव इत्यादयः तथा अर्वाचीनकाले गौराङ्गमहाप्रभु-तुलसीदास-सुरदास-तुकाराम-मीरावाई इत्यादयः भक्ताः भगवतः नामकीर्तनादिभिः परमं पदं प्राप्तवन्तः।

स्मरणम्

शुद्धभक्तैः नाम-रूप-गुण-प्रभावादि-अमृतपूर्ण-कथानां श्रवणं, प्रेमपूर्वकं भागवतश्रवणम्, भागवतविषये धार्मिकपुस्तकानां पठन-पाठनम्, भगवतः नाम-जप-कीर्तनादिकम्, भगवतः स्त्रोत्रादिभिः कारुण्येन स्तुतिप्रार्थनम् ईश्वरमहापुरुषादीनामाज्ञापालनं च इत्यादिकं साधकानां उपर्युक्तस्मरणभक्तिप्राप्त्यर्थं[1] उपायाः सन्ति। *श्रीमद्भगवद्गीतायां* भगवान् कथितवान्--

> तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च। (श्री.भ.गी. ८.७)
> अनन्यचेता: सततं यो मां स्मरति नित्यशः। (श्री.भ.गी. ८.१४)

ध्रुव-भीष्म-कुन्ती-सनकादयः स्मरणभक्त्या परमपदं प्राप्तवन्तः, जटायुपक्षी अपि भगवत्स्मरणेन परमगतिं प्राप्तवान्।

पादसेवनम्

श्रीभगवतो दिव्य-मङ्गलमय-स्वरूपस्य धातुप्रतिमाचित्रं मानसमूर्तिं वा श्रद्धापूर्वकं दर्शनेन चिन्तनेन पूजनेन सेवनेन वा भक्तानां भगवतः प्रेम्णि तन्मयीभवनं पादसेवनं कथ्यते। शास्त्रेषु महात्मनः

पादसेवनभक्तेः स्तुतिं कृतवन्तः। श्रीजीवगोस्वामी प्रोक्तवान्—पादसेवायां पादशब्दो भक्त्यैव निर्दिष्टः। ततः सेवायां सादरत्वं विधीयते। पादसेवाशब्देन सादरेण प्रीत्या वा सेवा बोध्यते।

अर्चनम्

यः जनः अस्मिन् संसारे श्रीभगवतः पूजनं करोति स एव श्रीभगवतः अविनाशि आनन्दस्वरूपं परमपदं प्राप्नुयात्। तत्रार्चनं नाम पूजा। पत्रादीनां दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम्। तुलसीपत्र-बिल्वपत्र-वटपत्रादीनां दानम्, यथा— अष्टशताधिक-बिल्वपत्राणां प्रयोगः भवति गणेश-शिव-दुर्गापूजादिषु विविधयज्ञक्रियासाधनार्थम्। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*-

पत्रादेर्दानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम्।। (शा.भ.सू.२.२.१५)

राजा पृथुः अम्बरीष इत्यादयः अनेके भक्ताः आसन् ये विविधैः उपचारैः मनसा इन्द्रियैश्च पूजयित्वा अनायासेन भगवन्तं प्राप्तवन्तः। यथा उपाचारादीन् विना केवलं भक्तिपूर्वकं पूजनेन द्रौपदी शाकपत्रेण, सुदामा तण्डुलगुटिकैः, गजेन्द्रः पुष्पेण च भगवन्तं पूजयित्वा परमसिद्धिं प्राप्तवन्तः।

वन्दनम्

अत्र भगवतः चरणपद्मं वन्दितं भवति। भगवतः शास्त्रवर्णितस्वरूपं नामकीर्तनं धात्वादिनिर्मितमूर्तिचित्रपटादिकं शरीरेण मनसा वा श्रद्धासहितं साष्टाङ्गप्रणिपातेन अखिलचराचरेषु परमात्मनः स्वरूपं मत्वा श्रद्धापूर्वकं प्रणामं कृत्वा भक्तः यदा भगवत्प्रेम्णि मुग्धो भवति, तदा सा एव वन्दनभक्तिः।

दास्यम्

परिचर्यया दास्यं प्रकाश्यते। भगवतः गुण-रहस्य-प्रभावादीन् ज्ञात्वा श्रद्धया प्रेम्णा तस्मिन् ईश्वरे सेवाप्रदर्शनं आज्ञापालनं च दास्यभक्तिः। अस्या दास्यभक्त्याः आदर्शोदाहरणम् श्रीलक्ष्मणः, हनुमान् इत्यादयः। देहबुद्ध्या तु दासोऽहं जीवबुद्ध्या त्वदंशकः। आत्मबुद्ध्या त्वमेवाहमिति मे निश्चिता मतिः।

सख्यम्

दास्यापेक्षया सख्यस्य विशेषत्वं सख्ये प्रीतिमूलको विशस्तभावः अस्ति। भगवतः प्रभावतत्त्वं रहस्यं महिमानं च अवगम्य अतीव विश्वासपूर्वकं मित्रभावेन रुच्यनुसारं तस्मिन् भगवति अनन्यप्रेमभावप्रदर्शनं

सख्यभक्तिः। सख्यभक्त्या उदाहरणं यथा— श्रीविभीषण-सुग्रीव-उद्धव-अर्जुन-सुदामा-व्रजाङ्गना इत्यादयः।

आत्मनिवेदनम्

शरीरेण मनसा च श्रद्धया प्रेम्णा परमात्मनि भगवति सर्वं कर्म समर्पणमेव आत्मनिवेदनभक्तिः। गोपाङ्गनाः, भक्तः प्रह्लादः, महाराजः बलिश्च इत्यादयः अस्याः आत्मनिवेदनभक्त्याः परमभक्ताः आसन्। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* तेषु कीर्तनादिषु एकस्यापि अतिशयानुष्ठानेन सा भक्तिः बलवती भवति, गौणभक्तिः मुक्तये साक्षात्साधनं भवितुं नार्हति। कीर्तनादिगौणभक्तिसाधनानि परां भक्तिं कृत्वा एव मोक्षाय प्रयुज्यन्ते। तथा हि उच्यते—

> परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याह। (शा.भ.सू. २.२.२९) इति।

उल्लेखपञ्जिः

---

[1] अपवित्रः पवित्र: वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा।
य: स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचि:।। प.पु. ५.८०. १२
स्मरणं श्रीहरेः पादपद्मं निर्वाणकारणम्। ना.पञ्च.२.७.१७

तृतीयोऽध्यायः
शाण्डिल्यभक्तिसूत्र-समीक्षणम्

१. भक्तिलक्षणविमर्शः

महर्षिणा शाण्डिल्येन भक्तिलक्षणम्

शण्डिल गर्गादिभ्यो यञ् शाण्डिल्यः मुनिविशेषः। महर्षिः शाण्डिल्यः उक्तवान् तस्य *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*

अथातो भक्तिजिज्ञासा।

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे परमतत्त्वम् इष्टदेवम् ईश्वरं प्रति अनुरक्तिरेव भक्तिः निगदिता, यतो हि परमेश्वरस्य अभिमुखं प्रेम्णा एव जीवः अमृतरूपं मोक्षं लभते। तथा हि –

सा परानुरक्तिरीश्वरे।[1]

परमात्मनि मनसः स्थितत्वे अमृतत्वप्राप्तिः भवति, तद्संस्थिते अस्मिन् ब्रह्मणि स्थितः अयं(जीवात्मा) परमात्मनः अंशः। 'राग' इति प्रश्ने—द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* अनुराग एव भक्तिसंज्ञायां मूख्यरूपेण गण्यते यत्र द्वेषः सर्वथा त्यज्यः। रागे द्वेषः न विद्यते—

तस्मात् द्वेषादयस्तु नैवम्। (शा.भ.सू. २.१.१९)

वासुदेव एव सच्चिदानन्दं ब्रह्म, अकारमात्रत्वात् केवलं विग्रहमात्रं प्रत्यभिज्ञया इन्द्रियसन्निकर्षरूपसंस्कारतः श्रीकृष्णः स्वयं परमात्मा त्रैलोक्यस्वामी अस्ति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

वासुदेवेऽपीति चेन्नाकारमात्रत्वात्। (शा.भ.सू. २.१.२६)

सर्वव्याप्तत्वाद् अन्तर्यामिसत्त्वाद् निर्गुणरूपात्मनि भक्तः न किमपि समर्पयति, गुणः प्रकृतेः धर्मः, समर्पणं केवलं सगुणसाकाररूपात्मनि एव करणीयम्।

काश्यपमते भक्तिः

ऋषिणा काश्यपेन प्रोच्यते मुक्तये भगवतः ऐश्वर्यं ध्यातव्यम्, *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

तामैश्वर्यपरां काश्यपः परत्वात्। (शा.भ.सू.२.१.३)

काश्यपाचार्यः तां भक्तिम् ऐश्वर्यां ब्रह्मप्रतिपत्तिं परमैश्वर्यादिमद्विषयिणीं निःश्रेयसफलाम् इति चिन्तयति। द्वैतवादी आचार्यः काश्यपो ब्रह्मजीवयोः भिन्नत्वं स्वीकृतवान्। भगवतः श्रीकृष्णस्य ऐश्वर्यम् अनन्तं परंतु सः श्रीकृष्णः अखिलरसामृतसिन्धुः, श्रीकृष्णस्य सा माधुर्यलीला श्रेष्ठा।

बादरायणमते भक्तिः

शुकदेवेन व्यासदेवेन च मन्त्रव्यम् यत् अस्मिन् परमेश्वरे अतीव प्रेमबोधे सत्यपि सत्यप्रेम स्वात्मनि एव भवति, बादरायणनये मन आत्मना संयोजनीयम्। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

आत्मैकपरां बादरायणः। (शा.भ.सू.२.१.४)

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे—

ब्रह्मणि एव जगद् व्याप्तम्— तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत्।— (शा.भ.सू.२.१.१२)

आत्मचिन्तनं विना अन्यत् सर्वं निरर्थकम्। बादरायणमते ज्ञानेन आत्मा पवित्रायते, मोहः तथा अविद्या यदा निवर्तते तदा द्वैतज्ञानं नश्यति, जीवः परमधाम गन्तुं शक्नोति। *विवेकचूडामणौ* मोक्षप्राप्तये ब्रह्मणः तथा आत्मनः एकत्वबोधेन कैवल्यं सिध्यति।

जैमिनिमते भक्तिः

आचार्यो जैमिनिः नाम्ना तत्कीर्तनं फलाधिक्येन स्वीकरोति। वन्दनभक्तिनाम्ना नमस्कारादिभिः पराभक्तिः भावयेत्—

नाम्नेति जैमिनिः सम्भवात्। (शा.भ.सू.२.२.६)

भक्तिपूर्वकं नामकीर्तनेन पराभक्तिः प्राप्यते। नित्यं भगवतः नामश्रवणजपादिकं सर्वेषां कृते कर्तव्यम्।

२. *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* भक्त्याः परिपक्वता

भक्तिः प्रीतिस्वरूपा, भक्त्याः परिणामरूपेण ज्ञानादिभ्यः भक्त्याः तात्पर्यं स्वयंफलरूपा इति आयाति। भक्तिः द्विविधा –परा अपरा च, तत्र परा श्रेष्ठा प्रीतिरूपा मुख्या, अपरा तदनुकूलतया तदङ्गभूता ततो न्यूना। गौणभक्तिः पराभक्त्याः सहायका भवति। भक्तिः अनुरक्तिः प्रीतिः[2] प्रेम प्रणयश्च समपर्यायः, अनुरागस्तथा ईश्वरविषयकानुराग इति व्यपदिश्यते।

गौणभक्तिः त्रिविधा शाण्डिल्यमते—गौणं त्रिविध्यमेव तासां मुख्येन साहचर्यश्रवणं तु स्तुत्यर्थं भवति—आर्तभक्तिः जिज्ञासाभक्तिः अर्थार्थिताभक्तिश्च। भक्तायां सर्वाधिकारो वर्तते, ज्ञानस्य अधिकारी साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता एव वेदान्तस्य अधिकारी भवेत्। ज्ञानवान् द्विजोपूज्यो भक्तिस्तु सार्वजनीना।

नवधा भक्तिः यथा बहिःकल्याणकारिणी तथा आन्तरकल्याणकारिणी अपि भवति, पर्वततुल्यपापं श्रवणकीर्तनस्मरणादिना नश्यति, नवधा भक्तिः प्रायश्चित्तसाधनं भगवत्प्राप्तिसाधकं च भवति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम्। (शा.भ.सू. २.२.१७)

भगवतः स्फुर्तितो भगवदनुग्रहाद् भगवत्स्वरूपज्ञानात् प्रेमवर्धनात् तन्मात्रनिष्ठादिभिः चरमं प्रेम एव साध्यभक्तिः। ध्यानं भक्ति-शब्दवाच्या। अतः *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

ध्याननियमस्तु दृष्टसौकर्यात्। (शा.भ.सू.२.२.१०)

भक्तिः ध्यान-शब्देन अपि अभिधीयते। *बृहदारण्यकोपनिषदि*— आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः—इत्यत्र श्रवणात् परं मननं मननात् च परं ध्यानम् एवमेव इत्यत्र ध्यानस्य विशिष्टता द्योत्यते। *पतञ्जलियोगसूत्रे* प्रोच्यते—

यथाभिमतध्यानादेव। (यो.सू. १.३९)

गुरुशुश्रुषा शास्त्रचिन्तनं शमादिषटकसम्पत्तिश्च एतानि भक्तिसहायकानि भवन्ति। दार्शनिकभावनायां जीवात्मापरमात्मनयोः संज्ञा निरूप्यते, जीवः जगत् ईश्वरः प्रकृतिः/माया प्रत्यभिज्ञा सर्वेषां प्रभावः भक्त्यां दार्शनिकभावनां दर्शयति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* साङ्ख्यदर्शनस्य प्रतिध्वनिः सूच्यते—

चेत्यचितोर्न तृतीयम—युक्तौ च सम्परायात्। (शा.भ.सू. २.१.१४-१५)

वृष्णिषु वासुदेवः सर्वश्रेष्ठः इति परमेश्वरस्य विभूतिवर्णनप्रसङ्गेन वासुदेवस्य नामकीर्तनं श्रूयते। अपि च एवम् अनेन प्रकारेण वासुदेववद् ब्रह्मलिङ्गवत्तया प्रसिद्धेषु वराह-नृसिंह-वामन-रामभद्रादिषु अवतारेषु भक्तिः मुक्तिफला पराभक्तिः इति बोध्यते। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

वृष्णिषु श्रेष्ठ्येन तत्—एवं प्रसिद्धेषु च। (शा.भ.सू. २.१.२८-२९)

सा भक्तिः न केवलम् ईश्वरं प्रति अपि तु तस्य कस्यापि अवतारं प्रति निर्देशितुं शक्यते, यथा वराह-नृसिंह-वामन-रामादिषु।

वस्तुतः *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रेषु* दार्शनिकालोचना परिलक्ष्यते प्रमाणम्, प्रमेयः(जीवः जगत् सृष्टिः ईश्वरः माया), साधनम्(ज्ञानं कर्म योगः), मोक्षश्चेति विषयचतुष्टयेषु। महर्षिणा शाण्डिल्येन 'महिमख्यातिः' इति नारदाचार्येण च 'गुणमाहात्म्यशक्तिः' इति शब्दो व्यवह्रियते।

तथापि न विस्मर्तव्यं यद् अस्मिन् भौतिके जगति वैधीभक्तिः पराभक्तिद्वारेण साधकं मोक्षाय नयति। परमप्रेम आत्मनः उपाधिं नाशयति। श्रुत्याम् *ईशोपनिषदि*—

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
तत्त्व पुपन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये।। (ई.उ. १५)

३. शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे भक्त्या महिमा

भक्तिः मुख्यतः ईश्वरगुणश्रवणादिभिः अनन्यविषयोत्कण्ठाह्लादविशेषजनकतया लौकिकानुरागवत् सुष्ठुतया ग्राह्यते। भक्तप्रह्लादेन *श्रीमद्भागवते* —

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु।। (वि.पु. १.२०.१७) इति।

अविवेकिनां विषयेषु सुखसाधनेषु यः प्रीतिः अनुरागविशेषः उत्पद्यते, भगवन्तम् अनुस्मरतो भक्तो यदा हृदयात् तद् विषयसुखादिकम् उल्लंघ्य ईश्वरे परमेश्वरे सदा निरतिशयं सुखनियतरागान् अनुभवति तदा सा भक्तिः।

ज्ञानं खम्भा, भक्तिः खम्भासाहाय्येन पल्लविता लता। इत्यत्र खम्भा गौणसाधनं परंतु पल्लवितं पुष्पितस्वरूपं मुख्यसाध्यम् अस्ति, ज्ञानं सहायकं भक्तिस्तु लक्ष्यम्। पूजापाठ-सेवन-तीर्थव्रतादि-कार्याणि दृढाद् दृढतरं भवन्ति यम-नियम-ध्यान-नित्यानित्यवस्तुविवेक-समाधि-इत्यादि-ज्ञानसाहाय्येन। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

अत एव तदभावाद्वल्लवीनाम्। (शा.भ.सू.१.२.५)

भक्त्याः परिशुद्धिः न प्रत्यक्षतो निर्णेतुं शक्यते ज्ञानप्रामाण्यवत्, तस्मात् भक्त्याः परिशुद्ध्यात्मकं ज्ञानं लोकवत् जातलिङ्गेभ्यः भगवतः कथाश्रवणनामकीर्तनादिकम् अश्रुपुलकादिविकारैः अनुमीयते। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे*—

सम्मान-बहुमान-प्रीतिविरहेतर-विचिकित्सामहिमख्याति-तदर्थ-प्राणस्थान-तदीयता-सर्वं तद्भावाप्रतिकूल्यादीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात्।। (शा.भ.सू.२.१.१८) इति।

भगवति श्रीकृष्णे अर्जुनस्य सम्मानेन, इक्ष्वाकोः बहुमानेन, विदूरस्य प्रीत्या, गोपीनां विरहेण, उपमन्यो तथा श्वेतद्वीपवासिनां विचिकित्सया, भीष्म-व्यासयोः निरन्तरं भगवतो महिमख्यातिना, व्रजवासिनां तथा हनुमतः भगवते प्राणस्थितया, बलिराजस्य समर्पणेन, प्रह्लादस्य सर्वभूतेषु भगवद्भावेन, यथा हन्तुमागते अपि भगवति भीष्मस्य तस्मिन् अप्रतिकूल्येन च, एवं बहुभक्तिपरिशुद्धिलिङ्गानि स्मृतिभ्यः परिलक्षितानि सन्ति। मनुष्याणां निरन्तरं स्वकीयम् अन्तःकरणं परमात्मनि योजनीयम्। यावत्पर्यन्तं भगवतः स्मरणं तावत्पर्यन्तं चित्तशुद्धिः, ज्ञानमार्गे जगद् बाधितं मिथ्या प्रतिपत्स्यते तथैव भक्तिमार्गे अविरलतया भगवच्चिन्तनस्य समवेतकारणात् तस्याः श्रेष्ठत्वमापद्यते।

ज्ञानक्रिया साधनम् अनुभूतिस्तु साध्यम्, अनुभूतिरेव भक्तिः।

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। (श्री.भ.गी. १८.५५) इति।

भक्तिं विना ज्ञानं क्षणस्थायि भवति, भक्तिहीना आहुतिः व्यर्था भवेत्। भक्तिं विना कर्म-ज्ञान-योगादयः स्वकीयफलं दातुं नार्हन्ति, तदर्थं सा भक्तिः मुख्या यतः ते कर्म-ज्ञान-योगादयः भक्तिम् अपेक्षन्ते। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे—*

सा मुख्येतरापेक्षित्वात्। (शा.भ.सू.१.२. १)

शाण्डिल्यमते, सा परानुरक्तिरूपा भक्तिः मुख्या। कुतः इतरापेक्षितत्वात्। इतरैः आत्मज्ञानयोगगौणभक्तिभिः स्वस्य उपकार्यतया भक्तिः अपेक्षिता। कर्मणा चित्तशुद्धिः योगेन चित्तैकाग्रता, अतः भक्तिः लक्ष्यं भक्तिः साध्यं वा भवति, आत्मसमर्पणस्य ज्ञानं च साधनं भवति। शाण्डिल्याचार्येण-

योगस्तुभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत्। (शा.भ.सू.१.२.१०) इति।

शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे—

तदेव कर्मिज्ञानयोगिभ्य आधिक्यशब्दात्। (*शा.भ.सू.*१.२.१३) इति

महर्षिणा शाण्डिल्येन निगदितम्- अनन्यभक्तिद्वारेण अस्माकं बुद्धिः परमात्मनि यदा लीना भवति तदा सा पराभक्तिरूपेण गण्यते।

अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिर्बुद्धिलयादत्यन्तम्। (शा.भ.सू.३.२.४) इति।

अनन्यभक्त्या केवलं निष्कामभक्त्या तेषां जीवानां बुद्धेः अन्तःकरणस्य अत्यन्तं लयाद् ब्रह्मानन्दप्राप्तिरूपा मुक्तिः भवति।

उल्लेखपञ्जिः

---

1 भगवन्महिमादिज्ञानादनु। पश्चाज्जायमानत्वादनुरक्तिरित्युक्तम्। (स्वप्नेश्वर टीका)

2 स्त्री-पुत्रादि-ज्ञानेन सुखविशेष उत्पद्यते, अतः तया विषयतया स्वविषयकं संवेदनादिनामकं प्रत्यक्षम् उत्पद्यते, तादृशं सुखमेव प्रीतिः उच्यते। सुखसंवेदने प्रियसंयुक्तात् तादृशसुखसंवेदनात्मिकायां प्रीतौ प्रियविषयतानियम इति ईश्वरविषयतानियमः ईश्वरभक्तिस्वरूपेण प्रीतिविशेषः।

चतुर्थोऽध्यायः

नारदभक्तिसूत्र-विमर्शः

१. *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणम्

महाभारतानुसारम् अखिलवेदज्ञो देवानां पूज्य इतिहासपुराणादिषु विशेषज्ञः अतीतकल्पज्ञो धर्मतत्त्ववेत्ता शिक्षाकल्पव्याकरणादिषु पण्डितप्रवरः संगीतविशारदो यथार्थमीमांसकः प्रभावशाली व्याख्यानदाता मेधावी स्मृतिमान् नीतिशीलः कविर्ज्ञानी तार्किको योगी मोक्षाधिकारिणां ज्ञाता तेजस्वी विद्यानिधिः अकारणप्रेमी सदाचाररक्षको विश्वहितकारी महान् भक्तः तथा आचार्य आसीद् देवर्षिः नारदः[1]।

भक्त्या प्रयोजनं शास्त्रपाठेन शास्त्रानुध्यानेन परमाभक्तिप्राप्तिः, भक्तिरेव साध्यम् उद्देश्यं वा। *नारदभक्तिसूत्रे* भक्तिलक्षणं कृतम्—

सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा॥ (ना.भ.सू. २)

प्रेम इत्यस्यर्थो यद्यानन्दो गण्यते तस्याः प्रकारत्रयं वर्तते— वैषयिकानन्दो भजनानन्दो ब्रह्मानन्दश्चेति। 'परमप्रेमरूपा' इत्यनेन ब्रह्मानन्द एव उपन्यस्यते। इष्टचिन्तनेन केवलं परमप्रेम ब्रह्मानन्दं प्राप्तुं शक्यते। *भगवद्गीतायां* मत्परो, मच्चित्तः, सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज—एतैः वचनैः परमप्रेम एव अभिव्यज्यते, 'तु' इत्यनेन गौणभक्त्यादीनां व्यावृत्तिः सूच्यते।

सूत्रे 'अस्मिन्' इति सर्वनामतः प्रयोगो ध्वन्यते, न ईश्वरशब्दस्य। 'अस्मिन्' इत्यनेन ईश्वर-ब्रह्म-आत्मा-राम-कृष्ण-इत्यादीन् प्रति भक्तिः परामृश्यते। सा भक्तिः तु अस्मिन् परमेश्वरे अविचलितः तीव्रतम अनुरागः एव सूच्यते। भक्त्या बाह्यस्वरूपं परमप्रेमरूपा, भक्त्या निजस्वरूपम् आभ्यन्तरस्वरूपं तु अमृतस्वरूपा आनन्दस्य पराकाष्ठा।

पाराशर्यस्य भक्तिलक्षणम्

नारदभक्तिसूत्रे पराशरनन्दनस्य भक्तिलक्षणे प्रकृष्टरूपेण *भागवत्पुराणस्य* प्रभावः परिलक्ष्यते। *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते—

पूजादिष्वनुराग इति पाराशर्यः॥ (ना.भ.सू. १६)

पूजायां रतिः अनुराग एव भक्तिः। ईश्वरस्य प्रतीकरूपेण सगुणसाकारपूजायां कर्मेन्द्रियाणां प्रधानता विद्यते। आध्यात्मिकजीवनस्य लक्ष्यं धर्मीयम् आचारानुष्ठानादिकम् उत्सवपार्वणव्रतादिकं च पालनम्। भगवतः संमुखं नित्यकीर्तनध्यानयात्रामहोत्सवादिकार्याणां समावेशः पूजनक्रियासु अन्तर्भूयते। पूजकः पूजया परमात्मना एकीभूतो भवति।

गर्गाचार्यस्य भक्तिलक्षणम्

नारदभक्तिसूत्रे गर्गाचार्यस्य मतानुसारं भागवत्कथायां रुचिः भक्तिः इत्यभिधीयते। इत्यत्र 'कथा' इत्यनेन *भागवत्पुराणस्य* कीर्तन-तप-वेदाध्ययनादिकं हरिकथा-स्तोत्र-धर्मशास्त्रपाठादिकमपि संयुज्यते।

कथादिष्विति गर्गः।। (ना.भ.सू. १७)

श्रीशुकदेवाद् *भागवतपुराणस्य* कथां राजा परीक्षितः श्रुतवान्। भगवतः कथां श्रूत्वा एव शनैः शनैः वैधीभक्त्या रागानुरागां भक्तिं प्रति भक्तो गच्छति।

देवर्षेः नारदस्य भक्तिलक्षणम्

आन्तरिकभावेन प्रार्थना आध्यात्मिकस्तरे पवित्रतायाः मूर्तप्रतीको भवति। *नारदभक्तिसूत्रे* नारदमुनिना भक्तिलक्षणं कृतं यत्र समर्पण-निरन्तरस्मरण-परमव्याकुलताशब्दानां प्रयोगो ध्वन्यते——

नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलतेति।। (ना.भ.सू. १९)

जयपराजयसुखदुःखादिचिन्ताव्यतिरेकात् फलासक्तित्यागेन अहंकारममतारहितेन प्रेमपूर्वकं केवलं परमाश्रयं परमगतिं परमसुहृद् भगवन्तम् अनन्यभावेन परमश्रद्धया तैलधारावत् सदैव नामरूपकथागुणमाहात्म्यादीनां स्मरणेन निष्कामभावमाश्रित्य भगवत्प्रीत्यर्थं परमानन्दप्राप्त्यर्थं यदि मनुष्यो दैहिकवाचिकमानसिककर्मभिः सदाचारं पालयेत्, इष्टदेवस्य विस्मरणेन यदि परमव्याकुलता हृदि अनुभवेत् तर्हि स स्वयं भक्तः, तस्य एषा अनुभूतिः भक्तिः इत्यभिधीयते। 'तदर्पित' इत्यनेन भगवतो भगवच्चरणेषु अखिलकर्मणां समर्पणमेव ध्वन्यते।

२. पराभक्तिस्वरूपम्

भक्तिस्तु द्विधा विभज्यते गौणी भक्तिः पराभक्तिश्च। गौणी पुनर्द्विधा—वैधी रागात्मिका च। वैधी पुनः श्रवणादिभेदेन नवधा रागात्मिका च हास्यरसादिभेदेन चतुर्दशधा विभज्यते। तथा वैधी-रागात्मिका-पराभेदाद् भवति भक्तिः त्रिविधा। साधनदशायां गौणी भक्तिः सिद्धावस्थायां पराभक्तिः च निगद्यते। अतः

गौणी भक्तिः सुकृतीं ददाति, निरन्तरम् अभ्यासतो भगवत्कृपया सा गौणी भक्तिः भक्तं प्रेमभक्तिं प्रति नयति। ज्ञानी भक्त एव निर्गुणभक्तिं सेवते। अत्र *नारदभक्तिसूत्रे* आर्त-जिज्ञासु-अर्थार्थि-भेदेन गौणी भक्तिः त्रिधा विभज्यते।

यदा वैधीभक्तिं कुर्वन् भक्तस्य हृदये भगवन्तं प्रति एवंविधः अपूर्वः अनुराग उत्पद्यते, यया भक्तो भगवद्भावसागरे निमग्नः भूत्वा अनाविलम् आनन्दं लभते तदानीं तस्य चेतसि तैलधारावद् आनन्दामृतसिञ्चनकरः अविच्छिन्नो भक्तिरसप्रवाहो विस्तार्यते, इयं दशैव रागात्मिका प्रोच्यते। अस्यां दशायां भक्तो मनोमधुपो रसास्वादनेन उन्मत्तः सर्वत्र प्रभुमेव पश्यन् निरन्तरमान्दनिमग्नः तिष्ठति। भक्तहृदयं सांसारिकेभ्यो विषयेभ्यो विरक्तं भूत्वा भगवति अहर्निशं लीनं भवति। एतत्परिपक्कदशा पराभक्तिरूपेण गण्यते। *नारदभक्तिसूत्रे*—

भक्ता एकान्तिनो मुख्याः॥ (ना.भ.सू. ६७)

प्रेमभक्त्यां तत् प्रेम किमिति प्रश्ने *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते—

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम् मुकास्वादनवत्॥ (ना.भ.सू. ५१-५२)

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम्, तत् वाङ्मनसोऽगोचरम् वाचा न व्यक्तुं शक्यते। अत्र हृदि स्थिता प्रेमभक्तिः हृदिस्थाः कामा नश्यन्ति। *नारदभक्तिसूत्रे* प्रेमस्वरूपप्रसङ्गेन—

गुणरहितं कामनारहितं प्रतिक्षणवर्धमानम् अविच्छिन्नं सूक्ष्मतरम् अनुभवरूपम्॥
(ना.भ.सू. ५३)

सत्त्वरजस्तमांसि इति गुणत्रयरहितं भवति प्रेम। कामः एव अग्निः—कामः संसारं जनयति, प्रेम तु रसः, प्रेम्णि सन्तुष्टिः आनन्दः त्यागादयश्च वर्तन्ते, कथम्–

सा न कामयमाना निरोधरूपत्वात्॥ (ना.भ.सू. ७)

गोपीप्रेम एव शुद्धप्रेम, *श्रीमद्भागवते*—

न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते। (श्री.भाग. १०.२२.२६)

नारदभक्तिसूत्रे—

तत् तु विषयत्यागात् सङ्गत्यागाच्च॥ (ना.भ.सू. ३५)

भक्तये सत्सङ्गः आवश्यकः, महत्कृपा ईश्वरस्य इच्छाव्यतिरेकेण कथमपि न भवति।

एकादशप्रकारका प्रेमभक्तिः नारदाचार्यः *नारदभक्तिसूत्रे* कथितवान्—

> गुणमाहात्मासक्ति-रूपासक्ति-पूजासक्ति-स्मरणासक्ति-दास्यासक्ति-सख्यासक्ति-कान्तासक्ति-वात्सल्यासक्ति-आत्मनिवेदनासक्ति-तन्मयासक्ति-परमविरहासक्तादयः।। (ना.भ.सू. ८२)

नारदभक्तिसूत्रे भक्ताचार्याणाम् उल्लेखः प्राप्यते—

> इत्येवं वदन्ति जनजल्पनिर्भया एकमता कुमार-व्यास-शुक-शाण्डिल्य-गर्ग-विष्णु-कौण्डिन्य-शेष-उद्धव-आरुणि-बलि-हनुमद्विभीषणादयो भक्ताचार्याः।। (ना.भ.सू. ८३) इति।

३. *नारदभक्तिसूत्रस्य* उपादेयता

भक्त्या उपादेयताविषये चर्या *नारदभक्तिसूत्रे* प्राप्यते—

> यल्लब्धा पुमान् सिद्धो भवति अमृतो भवति तृप्तो भवति।। (ना.भ.सू. ४)

भगवत्येकीभवनमेव अमृतस्य लक्षणम्। भक्तिरूपिणम् अमृतं लब्ध्वा, लब्ध्वा इत्यनेन ईश्वरीयकृपा बुध्यते। अतः 'यत्' इत्यनेन परमप्रेम निर्दिश्यते। पुमान् इत्यनेन भक्तिः सार्वजनीना इति ध्वन्यते। इदं परमप्रेम्णः लभ्यमाने सति पुमान् सिद्धो भवति ऐश्वर्यं लभते। सिद्धस्य अर्थः ईश्वरे संपूर्णतया समर्पणं तन्मयता आदर्शचरितार्थता च। अतः *नारदभक्तिसूत्रे* उच्यते—

> यत् प्राप्य न किञ्चिद् वाञ्छति न शोचति न देष्टि न रमते नोत्साही भवति।। (ना.भ.सू. ५) इति।

अपि च *नारदभक्तिसूत्रे*—

> यत् ज्ञात्वा मत्तो भवति स्तब्धो भवति आत्मारामो भवति।। (ना.भ.सू. ६)

भक्तिं ज्ञात्वा भक्तो मत्तो परमानन्देन विभोरो भवति, भक्तः स्तब्धो शान्तो भवति, भक्तः आत्मारामो भवति अकामः निष्कामः आप्तकामः आत्मकाम स एव जनः परमात्मानं लभते, तस्मिन् तन्मयो भवति, परमात्मनि रमते सन्तुष्टिं लभते भक्तः। त्यागो हि प्रेम्ण आधार उदयो वा, त्यागे वर्धमाने प्रेम्णो विकाशः अपि वर्धितो भवति। गोपिकानां स्वसुखवासना लेशतो नास्ति, परसुखसुखित्वम्। *नारदभक्तिसूत्रे*—

नास्त्येव तंस्मिस्तत्सुखसुखित्वम्।। (ना.भ.सू.२४) इति।

नारदभक्तिसूत्रे भक्त्या महिमाप्रसङ्गेन—

सा तु कर्मज्ञानयोगेभ्योऽप्यधिकतकरा।। (ना.भ.सू.२५)

अन्यस्मात् सौलभ्यं भक्तौ।। (ना.भ.सू.५८) इति।

भक्तिस्तु वेदान्तार्गता तस्माद् भक्तिः *उपनिषत्श्रीमद्भगवगद्गीताब्रह्मसूत्राणाम्* अवलम्बते। ज्ञानसाधनं यमनियमादिकं नीरसं भक्तिसाधनं श्रवणकीर्तनादिकं च सरसम्। भक्तिः अतीव सुलभा। भक्त्या अधिकारी— भक्त्या गरिम्णा भगवतः ऐक्यलाभाद् गोत्रं कुलोत्पन्नः पण्डितः धनी च इत्यादयः देहानुबन्धि मिथ्या अहंबोधो वा विदूरिताः भवन्ति। *नारदभक्तिसूत्रे*—

नास्ति तेषु जाति-विद्या-रूप-कुल-धन-क्रियादि-भेदः।। (ना.भ.सू.७२)

परंपरागतं प्राप्तेषु नारायणीयधर्म-पञ्चरात्रशास्त्र-सात्त्वतधर्म-भागवतधर्मेषु, ऐकान्तिकभक्त्या प्रपत्तिनाम्ना च प्रसिद्धः सुन्दरः सरलः परमकल्याणप्रदः मार्गः एव नारदीय-भक्ति-मार्गः, यस्य सर्वव्यापी प्रचारः अस्ति।

उल्लेखपञ्जिः

---

[1] नार शब्दस्यार्थः जलं सर्वदा तर्पणकारणात् नारद इति नाम अभवत्।
नारं तत् परमं प्रेम यो ददाति स नारदः। नरस्य धर्म्यं नालं च तदनन्ततृषात्मकम्।
प्रेम अलंरहितं अनन्तव्यासरूपम्, नार- अज्ञानं द- नाशकः स एव नारदः। *भक्तिदर्शनम्*

पञ्चमोऽध्यायः

सर्वसाधनश्रेष्ठा भक्तिः

१. भक्तिसूत्रेषु भक्तियोगः सर्वोत्तमः

वैदिकार्याणां धर्मजीवनस्य केन्द्रविन्दुः आसीद् यज्ञः, परंतु क्रमेण केनचित् स्वीकार्यते यागयज्ञे दुःखं न विनश्यति नापि शान्तिः प्राप्यते। अतः एकत उपनिषदो ज्ञानवादिनी ऋषीणां ब्रह्मविद्यामूलका साधना, अपरतः तु भक्तिमार्गानुकूला उपासना परिलक्ष्यते। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* आध्यात्मिकतायाः[1] प्राचुर्यमस्ति। शाण्डिल्यमते पराभक्तिब्रह्मज्ञानयोः ऐक्यं वर्तते-

तदैक्यं नानात्वैकत्वमुपाधियोगहानादादित्यवत्। (शा.भ.सू. ३.२. १)

शाण्डिल्यमतेन प्रथमतः ब्रह्मज्ञानं पश्चात् भक्तिः उदेति –

प्रागुक्तं च। (शा.भ.सू. १.२.७)

पूजया भक्त्या अविच्छेद्यः संबन्धः अस्ति, पराभक्त्या भगवतः आराधनया मनोवाक्कायकर्मभिः साधकः सर्वं दुःखमतिक्राम्यति, अत एव स भक्त इत्युच्यते।

भजनात् परया भक्त्या मनोवाक्कायकर्मभि:।
तरत्यखिलं दु:खानि तस्माद्भक्त इतीरित: ।। (श्री.भ.गी. १७.२९) इति।

भगवन्तं प्रति अपारम् अनुराग एव भक्तिः। भक्तिमार्गस्य शर्तत्रयमुपलभ्यते—प्रथमशर्तम् आर्तित्वम्—ईश्वरं प्रति गभीरार्तिः, द्वितीयशर्तम्— शक्तत्वं भक्त्याः अनुशीलनाय अर्हत्वम्, तृतीयशर्तम्—पर्युदस्तत्वं सुविधा च। रूपरसगन्धस्पर्शशब्देभ्यो भगवतो लीलामाधुर्यमास्वाद्यते, लीलास्वादनमेव भक्तेः मूलम्। आत्माव्यतिरिक्तम् अखिलं नश्वरं ज्ञानमार्गे, भक्तिमार्गे तु सर्वं खलु भगवतो रूपम्। आमित्वनाशः तथा अहंकारनाश एव मार्गद्वयस्य सादृश्यं दर्शयति। भक्तो भगवन्तं विना किमपि अन्यत् न पश्यति, अस्यां भक्त्यां सविकल्पसमाधिरेव विद्यते। ईश्वरः सर्वशक्तिमान्, ईश्वराशीर्वादवशाद् भक्तो ज्ञानी अपि भवितुमर्हति, भक्तिमार्गे भक्तिज्ञानयोः समवेतत्वात्।

मधुसूदनसरस्वती आह—साधनमार्गा सर्वे योगेनिहिताः सन्ति।

कर्मयोगोऽष्टाङ्गयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोग इति चत्वार: प्रमर्थत्वेन प्रसिद्धा: योगा:।। इति।

श्रीमद्भागवत्पुराणे योगस्य भेदत्रयमङ्गीक्रियते, तेषु एतत् त्रयम्— कर्म ज्ञानं भक्तिश्च।

> योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया।
> ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽस्ति कुत्रचित्।। (श्री.भाग. ११.२०.६) इति।

तथा हि सृष्टेः क्रमः वर्णितः अस्ति व्युत्क्रमाद्। भक्तिसाधनेषु विषयत्याग-सङ्गत्यागयोः उपस्थितिः विद्यते।

> त्यागे कर्मफलत्यागोऽपि वर्तते। (ना.भ.सू.६५)

महर्षिः शाण्डिल्यः उक्तवान्— कर्मिज्ञानियोगिभ्यः कोऽपि श्रेष्ठः भवितुमर्हति परंतु श्रेष्ठतमः भक्तः एव भवति। यद्यपि पूर्णकामः आप्तकामः आत्मारामः परमनिष्कामो भगवान् परमस्वतन्त्रः तथापि भक्तप्रेम्णि पराधीनता भगवतः स्वभावरूपेण गण्यते। *नारदभक्तिसूत्रे*—तस्मिन् तज्जने भेदाभावात्। भगवत्संमिलनस्य उत्कटोत्कण्ठा जन्मजन्मान्तरस्य युगयुगान्तरस्य च पुण्यपुञ्जेन प्राप्तिः संभवा। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* तदेव भक्तिः कर्मज्ञानयोगिभ्यः आधिक्यशब्दात् आधिक्येन वर्तते—इत्यत्र भक्त्याः आधिक्यशब्दः तस्या उत्कर्षं दर्शयति। साधनायाः विविधमार्गेषु ज्ञान-योग-कर्म-तपस्या-उपासनादयः वर्तन्ते। भक्तिसाधनायां कर्म-ज्ञान-योगादयः गौणरूपेण स्वीक्रियते। ज्ञानकर्मणोः पृथक्सत्ताया विद्यमाने अपि ज्ञानं कर्मणः परिपक्वफलम्, परस्परं परस्परस्य परिपूरकमस्ति। कर्मयोगः कर्मकरणे नियोजयति तथा ज्ञानयोगः कर्मत्यागे नियोजयति।

कर्मकाण्डप्रधानवेदाधारितसंस्कारानुसारिभिः वेदान्तसंबलितज्ञानानुयायिभिः च भक्तः श्रेष्ठः। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे नारदभक्तिसूत्रे* च *श्रीमद्भागवता*नुसारमेव ज्ञान-कर्म-योगेभ्यो भक्तिः श्रेयसी इति परिलक्ष्यते।

२. दार्शनिकनये वैष्णवभक्तिः

प्राचीनकाले वर्णवैषम्याधारिते ब्राह्मणप्रधानवैदिकधर्मे अन्धविश्वासाद् वेदोपनिषदानां काठिन्यतया च एतेषां तात्पर्यमवगतं सामान्यजनानां कृते कठिनमस्ति, फलतः तेषां धर्मविश्वास-पूजा-पार्वणादिकं सरलतया अवगन्तुम् आस्तिकनये भक्त्या प्रयोजनं वर्तते।

शंकराचार्यस्य नये भक्तिः

केरलप्रदेशस्य कालाडिग्रामे नाम्बुदिनाम्नि ब्राह्मणपरिवारे ख्रिस्टपूर्वे अष्टमे शतके एव शङ्कराचार्यस्य आविर्भावः अभवत्। शंकराचार्येण *विवेकचूडामणौ* —

> मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी।
> स्वस्वरूपानुसन्धानः भक्तिरुच्यते। (वि.चू. ३१) इति।

शङ्कराचार्यस्य *विवेकचूडामूणौ* प्राप्यते जीवात्मनि परमात्मनः अनुसन्धानं तथा जीवस्य स्वरूपोपलब्धेः प्रयास एव भक्तिः। भक्त्या स्वरूपज्ञानं लभ्यते इत्यत्र भक्त्याः श्रेष्ठत्वं ग्राह्यते। शंकराचार्येण मन्यते— निर्गुणब्रह्म न जगतः स्रष्टा, मायोपाधियुक्तं ब्रह्म तथा सगुणब्रह्म उपास्यं ब्रह्म वा ईश्वरो वा जगदसृजत्। शंकराचार्येण रचितानां भक्तिभावसंबलितानां स्त्रोत्राणां पठनादेवावगम्यते तस्य भक्तिसुलभमानसिकतायाः।

श्रीकृष्णाष्टकं गोविन्दाष्टकं प्रबोधसुधाकरश्च स्त्रोत्राणां स्तुतिप्रसङ्गे स्पष्टरूपेण *श्रीमद्भागवतपुराणस्य* प्रभावः परिलक्ष्यते। *गणेशपञ्चरत्नम्*, *जगन्नाथाष्टकम्*, *अन्नपूर्णाष्टकम्*, *कालभैरवमाष्टकं* च इत्यादीनि।

रामानुजाचार्यस्य नये भक्तिः

शंकराचार्यात् परं भक्ति-आन्दोलनस्य प्रसिद्धव्यक्तित्वत्वेन रामानुजाचार्यः वर्तते, समयकाल एकादशशताब्दी। रामानुजाचार्यस्य दार्शनिकसिद्धान्तो भक्तिसिद्धान्तपोषकः, रामानुजाचार्यानुसारं ब्रह्मणा सह जीवजगतः अस्तित्वमपि सत्यं परंतु परमेश्वराधीनम्। रामानुजाचार्यस्य परब्रह्मवादो न निर्गुणो निर्विशेषः चिन्मात्रम्, वरं च सविशेषः सगुणः परमेश्वर इति ग्राह्यते। रामानुजस्य तत्त्वं मूलतः अद्वैतं तथापि तत्र कति विशेषणानि वर्तन्ते, भक्तिः ज्ञानविशेषा, एनया विशिष्टतया अयं मतवादो विशिष्टाद्वैतवाद इति कथ्यते। भक्तिस्वरूपविषये *श्रीभाष्ये* प्रोच्यते—

> ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्देनाभिधीयते। उपासनापर्यायत्वाद्भक्तिशब्दस्य।
> अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते।

निम्बार्काचार्यस्य नये भक्तिः

रामानुजाचार्यात् परं निम्बार्काचार्यस्य समयकालः द्वादशशताब्दी। निम्बार्काचार्यो दाक्षिणात्य आसीत्। निम्बार्काचार्यो बालगोपालस्य उपासनायां प्राधान्यं ददाति। निम्बार्कमते चित्, अचित्, ब्रह्म च पदार्थत्रयं विद्यते। चित् तथा अचित् ब्रह्मणः भिन्ने सति अभिन्नत्वम् आपद्यते। अस्य संप्रदायानुसारं भेदाभेदाश्रयः श्रीकृष्णः एव वेदान्तस्य विषयः।

द्वैताद्वैतव्याख्यानावसरेण निम्बार्काचार्येण उपास्य-उपासक-साधनभक्ति-भक्तिरस-मायाभेदेन पञ्च साधनाया विषया उल्लिखिताः सन्ति, *दशश्लोकी* इति ग्रन्थे—

उपास्यरूपं तदुपासकस्य च कृपाफलं भक्तिरसस्ततः परम्।
विरोधिनो रूपमथैतदाप्तेर्ज्ञेया इमेऽर्था अपि पञ्च साधुभिः।। (*दशश्लोकी* १०)

मध्वाचार्यस्य नये भक्तिः

श्रीमतो मध्वाचार्यस्य कालः त्रयोदशशताब्दी, पञ्चविंशतितमे वर्षे अच्युतप्रकाशनाम्ना अद्वैताचार्यात् मध्वः दीक्षां गृहीत्वा पूर्णप्रज्ञ इति नामकरणमभवत् मध्वाचार्यस्य। शंकराचार्यस्य निर्विशेषदर्शनस्य विरुद्धे *पूर्णप्रज्ञाभाष्ये वेदान्तदर्शनं* तेन महोदयेन प्रतिष्ठितं, यत् द्वैतवाद इत्याख्यायते। मध्वाचार्यमते— भक्तिरेव मुक्तेः साधनम्, त्यागः भक्तिः ईश्वरानुभूतिश्च मुक्तेः साधनानि। श्रीभगवतः सेवा एव प्रकृष्टसाधनरूपेण गण्यते। सेवा त्रिधा अङ्कनं नामकरणं तथा भजनम्। भजनं दशविधं भवति –

वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायः, कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं, मनसा दया स्पृहा
श्रद्धा चेति। अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम्। इति।

द्वैतवादे द्रव्यात्मकयज्ञः, विशिष्टाद्वैतवादे द्वैताद्वैतवादे च भावनात्मकयज्ञः अद्वैतवादे च केवलात्मकयज्ञ इत्यभिधया आभासिताः भवन्ति।

गौडीयवैष्णवमते भक्तिः

पञ्चदशशताब्द्यां भक्ति-आन्दोलनस्य अन्यतमं पथिकृद् आसीत् श्रीचैतन्यमहाप्रभुः। श्रीचैतन्यः शंकराचार्यप्रवर्तित-दशनामी-सन्न्यासीसंप्रदायभुक्त-केशवभारत्याः सकाशाद् यथाविधि सन्न्यासं तथा दशनामीसंप्रदायभुक्त-ईश्वरपुर्याः च मन्त्रदीक्षाम् अपि गृहीतवान्। श्रीचैतन्यलीला सत्यं दूरवगाहः अस्ति। तत्कृपां विना लीलासमुद्रमवगाहनं कल्पनातीतम्। श्रीमहाप्रभुसाधनायां लीलायाः ऐश्वर्यात् माधुर्यरीतिः लभ्यते। श्रीकृष्णलीलात्मकमहापुराणेन *श्रीमद्भागवता* सह *श्रीचैतन्यभागवतस्य* सादृश्यमपि आश्चर्यजनकं परिगण्यते। भगवान् श्रीचैतन्यदेवः चतुर्णां वैष्णवसंप्रदायानां अपूर्णतां दूरीकृत्य विज्ञानसंमतं शुद्धभक्तिसिद्धान्तम् अचिन्त्यभेदाभेदवादम् उपदिष्टवान्। अचिन्त्यशब्दस्य अर्थः चिन्तातीतं तर्कातीतमपि। ईश्वर-जीव-जगताम् इति तत्त्वत्रयेषु यः भेदाभेदसंबन्धः अस्ति ईश्वरकृपया एव तदवगन्तुं शक्यते। *शिक्षाष्टके* श्रद्धाभक्तिः द्योत्यते—

न धनं जनं न सून्दरीं कवितां वा जगदीशकामये।
मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भवताद्भक्तिरहैतुकी त्वयि।। (*शिक्षाष्टकम्* ४)

त्यागः आवश्यकः अस्ति। *नारदभक्तिसूत्रे*—सा एव ग्राह्या मुमुक्षुभिः। (*ना.भ.सू.* ३३)। अतःपरं पञ्चदशशताब्दी एव *भक्तिरसामृतसिन्धोः* रचनाकालः, *भक्तिरसामृतसिन्धौ* श्रीरूपगोस्वामी प्रोक्तवान्— कृष्णविषयिनी रतिः विभावादिना परिपूरयति भक्तिरसे परिणमते च। कृष्णविषयिनी रतिरेव भक्तिरसस्य अद्वितीयः स्थायीभावः। रतिरियं भक्तविशेषेण सख्य-दास्य-मधुर-हास्य-करूणादिविविधरसरूपेण प्रतीयते।

अतः परमेश्वरविषयके अलौकिके अनुरागे तु कामाभावाद् ईश्वरे स्नेहादिव्यवहारो नूनमेव भक्तिपदवाच्यः। *भक्तिसन्दर्भे* श्रीजीवमहोदयेन—परिपूर्णसर्वशक्तिविशिष्टो भगवान् इति।

उल्लेखपञ्जिः

---

[1] परमाक्षरं ॐ हि ब्रह्म, जीवात्मानमध्यात्मनाम्ना ज्ञायते। अधि+आत्मन्—अध्यात्म, अध्यात्म+ठञ् प्रत्ययेन आध्यात्मिकशब्दो निष्पद्यते। उत्पत्तिविनाशसमन्वितोऽखिलः पदार्थ एवाभिभूतः, हिरन्मयः पुरुष एवाधिदेवः, वासुदेवोऽधियज्ञः चान्तर्यामी । अध्यात्मस्य जीवात्मनो विषये चिन्तनमननादिकं हि आध्यात्मिकचिन्तनम्। जीवात्मा परमात्मनोऽशभूतत्वात् परमात्मनः चिन्तनरूपेण गण्यते। आध्यात्मिकचिन्तनकारणादेव जीवात्मा परमात्मानं प्राप्यते। परमात्माप्रापनं जीवानां परमलक्ष्यम्। Narayana Chandra Goswami. *Sāṁkhyatattvakaumudī*

षष्ठोऽध्यायः
उपसंहृतिः

अस्माकं धर्मः तथा संस्कृतिः प्राचीनः अस्ति, ऋषीणां तपस्यायाः फलम्। तेषु ऋषिषु महर्षिः शाण्डिल्यः काश्यपवंशीयो गोत्रकार आसीत्, *छान्दोग्योपनिषदि* महर्षिः शाण्डिल्यः तत्त्वज्ञानी आसीत्। अपि च देवर्षिः नारदः परमविष्णुभक्तः आसीत्। ब्रह्मणो मानसपुत्रः तथा चाक्षुषमन्वन्तरेषु ऋषिषु अन्यतमः आसीत् नारदः। भारतीयसंस्कृतेः मूलभूता आदर्शाः—अव्यक्तशक्तिं प्रति विश्वासः अध्यात्मभावना त्यागभावः प्रकृतिपूजा समुदायभावो गोमातृरक्षणं सहिष्णुता कर्मवादः शिक्षापद्धतिः आदर्शपरिवारश्च बहुलं सन्ति।

भक्त्या अङ्गैः मानवो जडत्वात् प्राणमयः, प्राणमयात् मनोमयः, मनोमयात् विज्ञानमयः, अतःपरं विज्ञानमयात् आनन्दमयो भवति। माता पिता आचार्याः च – एतेषां त्रयाणां श्रद्धापूर्वकं सेवा भक्त्याः प्रथमाङ्गरूपेण गण्यते। भोग्यवस्तूनां त्यागभावेन भोक्तव्यम्, त्यागः अन्तर्मुखी प्रवृत्तिः, त्यागे तपसंयमयोः प्राधान्यं वर्तते, भक्त्याः द्वितीयः अङ्गः त्यागः। भोगोत्पादकसाधनेभ्यः यज्ञस्य[1] प्राधान्यात् भक्त्याः तृतीयः अङ्गः यज्ञः। जीवनधारणार्थं प्राय: सामाजिकसंबन्धः अनिवार्यः—मैत्र्या द्वेषपरित्याग ,संमानेन नम्रताप्रदर्शनं सहानुभूत्या च करुणाप्रदर्शनम् इत्यादिकम्। अहिंसा-अस्तेय-सत्य-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः सामाजिकजीवनस्य प्राणाः सन्ति, यः व्यवहारो भक्त्याः चतुर्थः अङ्गः। जीवनयात्रायां सुकृतस्य पुण्यकर्माणि, पवित्रता, शौच-सन्तोष-तपो-ब्रह्मज्ञान-ईश्वरप्रणिधानानि— विकासस्य मूलस्तम्भरूपेण एतानि आसन्। अतः दैवीसंपत्त्या अर्जनं भक्त्याः पञ्चमः अङ्गः। इन्द्रियाणां विचारपूर्वकं विषयाद् अपसार्य मनसि बुद्धिं विवेकं च नियन्त्र्य दैव्यध्यात्ममार्गं गमनं भक्तानां कृते पवित्रतासंपादनाय सोपानमस्ति।

महर्षिः शाण्डिल्यः यां भक्तिम् ऐश्वर्यपरां तथा आत्मैकपराम् उक्तवान्, अपि च नारदाचार्यः यां भक्तिं स्वत:प्रमाणरूपां शान्तिरूपां परमानन्दरूपां च कथितवान्, तस्यां साधनं साध्यं च समाविष्टौ स्तः। स्वत:प्रमाण-शान्तिरूप-ईश्वरभावपरायण-साधनाभ्यां कृत्वा एव एकः भक्तः शुद्धभक्तो भवितुमर्हति। स्वत:सिद्धेः अवस्था शान्तिरूपा। भक्तः विविधसाधनाभ्यासेन एतां स्थितिं प्राप्नोति। चित्तवृत्तीनां निरोधः यत्र विद्यते तत्र शान्तिः विराजते, सा शान्तिः सत्-चित् – इत्यनयोः ऊर्ध्वावस्था। अपि च आत्मैकपरा तथा परमानन्दरूपा अवस्था। परमात्मतत्वं हि आनन्दरूपं भवति। ईश्वरविषये आत्मतत्वविषये च भारतीयदर्शने भेदो वर्तते। बादरायणमते— सत्त्वगुणस्य सर्वोच्चस्थितिः ईश्वरतत्वम्, आत्मतत्वं तु अस्मात् भिद्यते। आत्मतत्त्वं त्रिगुणातीतं सत्त्वगुणात्परम्। एतेन जीवाः निरावरणं

सर्वविकाररहितं शान्तं भवितुम् अर्हन्ति। एतदेव नारदशाण्डिल्ययोः पराभक्तिस्वरूपं भक्तिसूत्रयोः वर्णितमस्ति। आत्मसाक्षात्काराय भक्त्याः महत्त्वोपरि सर्वे संप्रदायाः सहमताः सन्ति।

कर्म ज्ञानस्य अङ्गः भक्तिस्तु कर्मणः अङ्गः। ज्ञानात् कर्म न पृथक् क्रियते, कर्मणो ज्ञानमपि न छिद्यते भक्तिरपि तथैव च। श्रद्धापुरःसरं धर्मभावना आयाति। अतो भक्त्या पुमान् भगवतो वास्तविकं स्वरूपं विज्ञाय परमपुरुषार्थं निर्वाणपदं प्राप्तुं शक्यते। पुष्टिसिद्धान्तं भागवतपुराणोपरि आधारितमस्ति, भक्तिसूत्रयोः भागवतस्य प्रभावः गोचरीभूयते कारणं वासुदेवः श्रीकृष्णः एव सर्वकारणकारणम्। आचार्यप्रतिपादितेषु रामानुज-मध्व-निम्बार्क-वल्लभसंप्रदायेषु दार्शनिकतायाः आधिक्ये अपि भक्तिसिद्धान्तस्य मूलं भक्तिसूत्रप्रतिपादिते सिद्धान्ते एव अस्ति।

श्रीकृष्णः साक्षात्परब्रह्म, अतः श्रीकृष्णम् अवगन्तुं ब्रह्म ज्ञात्वा प्रथमतः वेदान्तः ज्ञातव्यः, अत एव *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रे* आध्यात्मिकतायाः प्रभावः भक्तिविषये अतीव सहायकः अस्ति। तथैव श्रीकृष्णप्राप्तये सहृदयानुभवेन प्रेम एव कर्तव्यम्, तदर्थं *नारदभक्तिसूत्रे* प्रेमभक्त्याः प्राबल्यं दर्शितम् अस्ति। *शाण्डिल्यभक्तिसूत्रस्य* तथा *नारदभक्तिसूत्रस्य* भगवत्सान्निध्योपलब्धिहेतुभूतं भक्तिदर्शनं भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा अपवर्गद्वारम् उद्घाट्य परमं पदं प्रापयति भक्तप्रवरान्।

उल्लेखपञ्जिः

---

[1] द्रव्यात्मकयज्ञः तथा भावनात्मकयज्ञो वैधीभक्तिः, केवलात्मकयज्ञश्च पराभक्तिः इत्यभिधीयते। अत्र अस्माकं हृदयं काम-वासना-सङ्ग-हित-स्वार्थ-दम्भ-प्रतिष्ठा-मोह-संस्कार-जल्पना-कल्पनारहितं कृत्वा चित्तं शून्यमिव परिणमयितुं सुन्दर उपायो भावनात्मकयज्ञे अस्ति। सर्वत्र भगवत्दर्शनं भागवद्ध्यानं भगवत्सेवा च, ध्यान-मनन-निदिध्यासनेभ्यः इष्टभावेन परिभावितः तत्सारूप्यं प्राप्यते भावनात्मकयज्ञे, ईशावास्यमिदं सर्वम्—जगति सर्वम् ईश्वरेण प्रभावितं भवति एतत् तस्य अनुसरणम् अस्ति। *Yajñatattva..* Ed. Compiled by Premananda Swamiji and Sadhu Aghornath Gupta. pp. 73-86

Bibliography

Angirā Rishi. *Daivī Mīmāṁsā Darśana: Rasapada & Utpattipada*. Varanasi: Sri Bharat Dharam Mahamandal, 2000.

Basu, Jogiraj. *Veder Porichay*. Calcutta (now Kolkata): Firma KLM Pvt. Ltd, 2009 (3rd Ed.).

Bharatamuni. *The Nāṭyaśāstra*. Ed. Jagannath Sastri Tailang. Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad. (Chapter 4, Brāhmaṇa 4th and 5th). Ed. With Bengali translation Jharna Bhattacharya and Sanskrit Commentary by Śaṃkarācāya. Calcutta (now Kolkata): Sanskrit Pustak Bhandar, 1999 (2nd ed.) (1st ed. 1976).

Chattopadhyay, Sri. Sachinath. *Brahmarūpinī Gāyatrī & Trīvedīya Sandhyā Vidhi*. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar, 2012 (1st ed.).

Gauḍīya Vaiṣṅava sādhānā. Dr. Harekrishna Mukhopadhyay. Calcutta (now Kolkata): West Bengal State Book Board, 2011.

Goswami,Sitanath. *Kaṭhopaniṣad*. Calcutta (now Kolkata): Sanskrit Pustak Bhandar, 2002.

Indian Philosophy:Volume 1. Ed. Sarvepalli Radhakrishnan with on introduction by J.N. Mohanty. New Delhi: Oxford University Press, 2009 (2nd Ed).

Kṛṣṇadasa Kavirāja. *Śrī Śrī Caitaṇyacaritāmṛita*. Ed. Harekrishna Mukhapadhya O Subodhchandra Majumder. Kolkata: Deb Kutir, 2021.

Līlāpuruṣottam Śrī Kṛṣṇa. A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda. Mumbai : The Bhaktivedanta Book Trust, 1972.

Madhusūdana Sarasvatī. *Bhaktirasāyana*. Ed. With the translation and commentary by Shri Janardan Shastri Pandey. Varanasi: The Chowkhamba Vidya Bhawan, 2015

Madhvācārya. *Pūrṇapṛjñadarśan*. Lokenath Chakraborty. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar, 2008.

Mishra, Prabhat. *Śaṅkarer Darśan*. Kolkata: West Bengal State Book Board, 2019

Mitra, Priti. *Indian Culture and Society in the Vedas*. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar, 1965.

Nām-samkīȷ̄tana-mahimā. Sri Prabhudatta Brahmachari. Samkirtan Bhavan Prayag.

Nandi, Somnath. *Bhaktadhin Bhagaban*. Kolkata: Ananda Publisher, 2020.

Nārada Bhakti Sūtra. Varanasi: Chawkhamba Surbharati Prakasan, 2014

Nāradabhaktidarśana. Swāmī Akhandānanda Saraswatī. Mumbai: Satsahitya Prakashan Trust, 1969.

Nāradiya Bhakti Sūtra. A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda and his Disciples.

Nārāyana Tīrtha. *Bhakti Candrikā* (Commentary on Śāṇḍilya Sūtra). Ed. With Introduction etc. by Pt. Anant Shastri Phadke. Allahabad: Government Press, 1938.

Nath, Radhagovinda. *Gauḍīya Vaiṣṅava Darśan* (3rd 4th and 5th Volume). Kolkata: Prachyavani Mandir, 1958

Navadhā Bhakti. Sri jaidayal Goyandka. Gitapress, Gorakhapur.

Pravrajika Amalaprana. *Sri Sri Maa O Dashamahavidya*. Kolkata: Sri Sarada Math, 2017 (3rd Rpt).

Prem Darśan Debaṛṣi Nāradaviracita (Bhaktisūtra). Sri Hanuman Prasad Podder. Gitapress, Gorakhapur.

Rabindranath Tagore. *The Religion of Man*. Translated by Dr. Sankar Sengupta. Kolkata: Progressive Publishers, 2014.

Rāmānujācārya. *Śrīmadbhagavadgītābhāṣym*. Trans. by Harikrishna Das Goyandaka. Gitapress, Gorakhapur.

*Śāṇḍilya Bhakti Sūtra (*With Bhaktichandrikā by Nārāyana Tīrtha). *Śrī Baladeva Upādhyāya.* Varanasi: Vararanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya, 1967.

______. With Svapneśvara Bhāṣya Edited by Swami Harshananda. Mysore: Manasagangotri, Prasaranga, (1st ed. 1976), (2nd ed. 1984).

*Śāṇḍilya Bhakti Darśanam. Śāṇḍilya Bhakti Sūtra (*With Bhaktichandrikā by Nārāyana Tīrtha). Hindi commentary by Śrī Yogeswar. Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan, 2018.

Śaṅkarācārya. *Bhaja Govindam.* Ed. Swami Chinmayananda. Mumbai: Central Chinmaya Mission Trust.

Śaṅkarācārya*. Vivekacūḍāmaṇi*. Ed. Swami Lokeswarananda. Kolkata: Ramkrishna Mission Institute of Culture, 2003.

Sharma, Munsiram. *Bhakti ka Vikāsa.* Varanasi: Chowkhamba Vidyabhawan, 1958.

Shrimad Vallabhacharya And his Teaching. Originally written by Dr. Chiman Lal M. Vaidya and Translated by Bhailabhai N. Shastri. Delhi: Shri Vallabha Publications, 1984

Śāṇḍilya Ṛṣi. Śāṇḍilya Bhakti Sūtra. Sri Bhakti Prajnan Yati. Madras: Sree Gaudiya Math, 1991.

Vishnu Purī. *Bhakti Ratnāvalī,* With Kantimala Commentary edited and translated by Dr. Shri Krishnamani Tripathi. Varanasi: Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya.

Visvanatha Cakravarti. *Bhaktirasāmṛtasindhubindu.* Ed. Srimad Bhaktivedanta Narayana Goswami Maharaj. Gaudiya Vedanta Prakashan, 2006.

Śrīla Jīva Goswāmī. *Śrī Bhakti Sandarbha*. Ed. Sri Prangopal Goswami. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar, 1424 BY (2nd ed.).

Srimad Bhaktivedanta Narayana Goswami Maharaj. *Four Vaiṣṅava Ācārya avam Gauḍīya Darśan*. The Gaudiya Vedanta Book Trust.

Śrīmadbhagavadgītā. Ed. commentary by A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda. Mumbai (Maharashtra): The Bhaktivedanta Book Trust, 2020.

______. Edited by Nalinikanta Brahma. With Sans. Comm. *Gūḍhārthadīpikā* of Madhusūdana Sarasvatī & Beng. Trans. by Sri Bhutnath Saptatirtha. Calcutta(Now Kolkata): Navabharat Publishers.

Śrīmadbhāgavatam. published by Sītārāmadāsa Oṃkāranātha, Kolkata: Sanskrit Śikṣā Saṃsad, Southern Avenue, Vaikuṇṭhadhāma, 1392 (BS).

_____. Sanskrit text. Gitapress, Gorakhapur, 2005.

Svāmī Vivekānander vanī o racanā (4th Volume). Kolkata: Udbodhan karyalaya,1963.

Swami, Sardeshananda. *Śrī Caitanyadeva*. Salem: Ramkrishna Mission Ashrama, 1366 BY.

The Bhagavadgītā. With an Introductory Essay Sanskrit text English translation and notes by S. Radhakrishnan. New Delhi: Blackie & Son(India) LTD, 1977(6th edition).

Vaiṣṇava Sampradāya. Sri Manoranjan Dey. Sri Madhwa Gaudiya Math.

Vaiṣṇava Tantra Siddhānta aur Sādhanā. Dr. Shyama Kanta Dwivedi. Varanasi: Chaukhamba Publishers, 2013.

Yajñatattva. Ed. Compiled by Premananda Swamiji and Sadhu Aghornath Gupta. Kolkata: Tathagata.

Weblinks—

https://www.chaitanyamuseum.org/

https://en.wikipedia.org/wiki/Shandilya_(Rishi)

https://en.wikipedia.org/wiki/Bhakti_movement